

РАЦИОНАЛДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ ТАНЫМ: САҒДУДДИН АТ-ТАФТАЗАНИДІҢ МҰРАСЫН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ- ЭПИСТЕМОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

¹Х.Т. Аманкулов **, ²Н.Т. Утпинов, ³Н.Е. Кайрбеков

^{1,3}Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы, Қазақстан)

¹xaseke74@mail.ru, ²nurlan.kairbekov@mail.ru

¹Kh.T. Amankulov, ²N.T. Utpenov, ³N.E. Kairbekov

^{1,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

²Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan)

¹xaseke74@mail.ru, ²nurlan.kairbekov@mail.ru

Сілтеме: Аманкулов Х.Т., Утпинов Н.Т., Кайрбеков Н.Е. Рационалдылық және діни таным: Сағдуддин ат-Тафтазанидің мұрасын философиялық-эпистемологиялық талдау // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 3(95). – 196- 210 бб.

Аңдатпа. Мақалада XIV ғасырда өмір сүрген көрнекті мұсылман ойшылы, ғалым және теолог Сағдуддин ат-Тафтазанидің философиялық-эпистемологиялық мұрасы қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – ойшылдың еңбектеріндегі рационалдылық және діни танымның арақатынасын, ақыл-ойдың таным үдерісіндегі рөлін, сондай-ақ діни білімді рационалды негіздеу тәсілдерін философиялық тұрғыдан талдау.

Мақалада ат-Тафтазанидің өмір сүрген тарихи-мәдени ортасы мен оның ғылыми көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен интеллектуалдық дәстүрлерге назар аударылады. Әсіресе ислам философиясы мен калам дәстүріндегі ақыл мен уахидың, рационалды дәлел мен діни сенімнің арақатынасы талданады. Ойшылдың логикаға, дәлелдеу теориясына және ұғымдарды рационалды талдауға берген маңызы оның таным теориясының маңызды қырлары ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында Сағдуддин ат-Тафтазанидің «Шарх әл-Ақайд», «ат-Тәлуих», «әл-Мутаууал» және басқа да еңбектеріндегі таным, ақиқат, дәлел, ақыл және діни білім мәселелеріне қатысты тұжырымдары сараланады. Ойшылдың көзқарастарында рационалды таным діни ақиқатты теріске шығаратын құрал ретінде емес, оны түсіндіру, негіздеу және жүйелеудің маңызды әдісі ретінде көрініс табатыны айқындалады.

Сонымен қатар мақалада ат-Тафтазанидің рационалды әдісінің исламдық теологиялық ойдың дамуына ықпалы және оның кейінгі интеллектуалдық дәстүрдегі орны қарастырылады. Ақыл мен діни танымның өзара байланысын зерттеу арқылы ойшыл мұрасындағы философиялық-эпистемологиялық ұстанымдардың

* Автор-корреспондент: Х.Т. Аманкулов, xaseke74@mail.ru

ерекшеліктері ашылады. Сағдуддин ат-Тафтазанидің мұрасы қазіргі философия, исламтану және дін философиясы аясында рационалдылық пен діни таным мәселелерін зерттеу үшін маңызды теориялық негіздердің бірі ретінде бағаланады.

Зерттеу нәтижелері ортағасырлық ислам ойындағы рационалды танымның ерекшеліктерін, діни білімнің қалыптасуындағы ақылдың қызметін және философиялық пайымдау мен теологиялық танымның өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Сағдуддин ат-Тафтазани, рационалдылық, діни таным, эпистемология, философия, ақыл, діни білім.

Kіpіcne

Ислам философиясы мен интеллектуалдық ой тарихында рационалдылық және діни танымның арақатынасы маңызды философиялық мәселелердің бірі болып табылады. Адамның ақиқатқа жету мүмкіндігі, білімнің қайнар көздері, ақылдың таным үдерісіндегі орны және діни сенімнің рационалды негіздері ортағасырлық мұсылман ойшылдарының еңбектерінде кеңінен қарастырылды. Бұл мәселелер әсіресе кәләм дәстүрі аясында дамып, ақыл мен уахи, рационалды дәлел мен діни білім арасындағы байланысты теориялық тұрғыдан түсіндіруге бағытталды.

Осы тұрғыдан алғанда XIV ғасырда өмір сүрген көрнекті мұсылман ойшылы Сағдуддин ат-Тафтазанидің (1322–1390) ғылыми мұрасы ерекше философиялық маңызға ие. Ол логика, кәләм, тіл білімі, риторика және құқық салаларында терең із қалдырып, исламдық интеллектуалдық дәстүрдің қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосты. Оның еңбектерінде танымның құрылымы, дәлелдеу тәсілдері, ұғымдар мен пайымдаулардың логикалық негіздері, ақылдың мүмкіндіктері және діни қағидаларды рационалды тұрғыдан түсіндіру мәселелері маңызды орын алады.

Ат-Тафтазани өмір сүрген кезеңіс исламдық ойдың дамуындағы күрделі тарихи-мәдени үдерістермен сипатталды. Бұл дәуірде философиялық және теологиялық мектептер арасындағы пікірталастар жалғасып, рационалды дәлелдеу әдістері діни ілімдерді жүйелеу мен түсіндірудің маңызды құралдарының біріне айналды. Осы интеллектуалдық ортада логика мен кәләмның өзара байланысы күшейіп, діни білімнің рационалды негіздерін анықтау мәселесі өзекті бола түсті. Сондықтан ат-Тафтазанидің мұрасын тек тарихи немесе теологиялық тұрғыдан ғана емес, философиялық-эпистемологиялық тұрғыдан зерттеу де маңызды.

Ат-Тафтазанидің шығармаларында ақыл мен уахидің арақатынасы, білімнің ақиқаттылығы мен дәлелділігі, рационалды пайымдаудың мүмкіндіктері және діни танымның ерекшеліктері өзара сабақтастықта қарастырылады. Ойшыл үшін рационалды ойлау діни танымға қарама-қарсы қойылатын құбылыс емес, керісінше діни қағидаларды түсіндіруге, олардың мазмұнын жүйелеуге және белгілі бір деңгейде рационалды тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік беретін маңызды әдіс ретінде көрінеді. Осы ерекшелік оның философиялық-эпистемологиялық көзқарастарын зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Сағдуддин ат-Тафтазанидің «Шарх әл-Ақайд», «ат-Тәлуих», «әл-Мутаууал» және басқа да еңбектерінде логикалық талдау мен теологиялық пайымдаудың өзара байланысы байқалады. Аталған шығармалардағы рационалды дәлел, таным, ақиқат, ақыл және діни білім мәселелерін талдау ойшылдың рационалдылықты қалай түсінгенін және оның діни таныммен қандай қатынаста болғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі философиядағы рационалдылық пен діни таным мәселелерінің әлі де өз маңызын жоғалтпауымен байланысты. Ғылым мен діннің арақатынасы, рационалды білімнің шекарасы, діни сенімнің интеллектуалдық негіздері және әртүрлі таным формаларының өзара байланысы қазіргі философиялық дискурстың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Осы тұрғыдан ат-Тафтазанидің мұрасын қайта зерделеу ортағасырлық ислам философиялық ойындағы рационалды танымның ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Осы мақаланың мақсаты – Сағдуддин ат-Тафтазанидің философиялық мұрасындағы рационалдылық пен діни танымның арақатынасын философиялық-эпистемологиялық тұрғыдан талдау. Осы мақсатқа сәйкес зерттеуде ойшылдың ақыл мен уахиге қатысты ұстанымдары, рационалды дәлелдеу әдістері, діни білімнің танымдық негіздері және логиканың теологиялық пайымдаудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар ат-Тафтазанидің көзқарастары исламдық интеллектуалдық дәстүрдегі рационалдылық мәселесі аясында бағаланып, оның қазіргі философиялық және дінтанулық зерттеулер үшін маңызы айқындалады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу Сағдуддин ат-Тафтазанидің философиялық-эпистемологиялық мұрасын жан-жақты талдауға бағытталған. Зерттеу барысында тарихи-философиялық, салыстырмалы-талдамалық, герменевтикалық және жүйелі талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Тарихи-философиялық әдіс арқылы ат-Тафтазани өмір сүрген дәуірдің әлеуметтік-мәдени және интеллектуалдық ерекшеліктері, сондай-ақ исламдық ойлау дәстүрінің қалыптасу жағдайлары қарастырылды. Герменевтикалық әдіс ойшылдың еңбектеріндегі рационалдылық, ақыл, уахи, таным, ақиқат, білім және дәлел ұғымдарының мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-талдамалық әдіс оның ақыл мен діни танымның арақатынасына қатысты көзқарастарын исламдық кәләм дәстүріндегі негізгі бағыттармен салыстыру мақсатында пайдаланылды. Ал жүйелі талдау рационалды таным мен діни білімнің өзара байланысын, логикалық дәлелдеудің ерекшеліктерін және оның діни-теологиялық пайымдаудағы рөлін анықтауға бағытталды. Осы әдістердің өзара сабақтастығы ат-Тафтазанидің интеллектуалдық мұрасын философиялық және эпистемологиялық тұрғыдан терең әрі объективті бағалауға жағдай жасайды.

Сағдуддин ат-Тафтазани өмір сүрген тарихи-интеллектуалдық кезең

Сағдуддин Масғуд ибн Омар ибн Абдулла ат-Тафтазанидің өмір сүрген кезеңі исламдық интеллектуалдық ойдың қарқынды дамыған дәуірлерінің бірі болды. Ғалымның туған жылы жөнінде дереккөздерде h.712/м.1312 және h.722/м.1322 жылдары көрсетіледі [1, 670 б.]. Зерттеулердің басым бөлігінде 1322 жыл қабылданады. Ол Хорасан өңіріндегі Тафтазан елді мекенінде дүниеге келген. «Ат-Тафтазани» нисбасы да оның туған жерімен байланысты қалыптасқан.

Ғалым Иранның солтүстік-шығысындағы Хорасан өлкесіндегі Тафтазан атты шағын елді мекенде дүниеге келген. «Ат-Тафтазани» лақабы да туған жерімен байланысты қойылған. Тафтазан елді мекені қазіргі Түрікменстанға жақын орналасқан, ал XIV ғасырда ол Самарқанд пен Хират арасындағы маңызды рухани-ғылыми орталықтардың бірі болған. Хорасан сол кезеңде ислам өркениетінің ең ықпалды аймақтарының бірі саналды.

Тағы бір деректе ғалым қазіргі Түрікменстан аумағындағы Нәса (Ниса) өлкесіне қарасты Тафтазан ауылында туғаны айтылады. «Нәса» сөзі араб тілінде «әйелдер» деген мағына береді. Бұл атаудың шығу себебі жөнінде: мұсылман әскерлері Хорасан мен Орта Азия аймақтарына кірген кезде, қала ер азаматтарынан босап, тек әйелдер қалғандықтан, ол жер «Ниса» — яғни «әйелдер қаласы» деп аталғаны жөнінде аңыз сақталған. Бұл өңірден Имам ән-Нәсаи мен Әбу Ахмад Хамид аз-Зинжауи әл-Азди сияқты танымал ғалымдар шыққан [2, 9-10 б.].

XIII ғасырдың ортасында Орта Азия мен Иранды Шыңғыс ханның ұрпақтары биледі. Солардың бірі – Елхан әулеті (1253-1336), XIV ғасырдың басында Иран мен Хорасанда өз үстемдігін жүргізіп тұрған еді. Бірақ уақыт өте келе олардың билігі әлсіреді, бұл жаңа саяси күштердің пайда болуына жағдай жасады.

1370 жылы Әмір Темір билікке келіп, Самарқандты астана етті. Ол Моғолстан, Хорасан, Хорезм, Иран, Ирак және Үндістанға дейін жорықтар жасап, алып империя құрды. Әмір Темір Самарқандты өзінің саяси әрі мәдени орталығына айналдырып, қалаға Орта Азия, Кавказ, Иран және Үндістаннан шеберлер мен ғалымдарды жинады. Сол кезеңде қалада Бибі ханым мешіті, Регистан алаңы және басқа сәулет ескерткіштері тұрғызылды.

XIV ғасырдың ортасында Хорасан өңірі жергілікті әмірлер билігінде болды. 1381 жылы Әмір Темір Хорасанды бағындырып, оны өз мемлекетінің маңызды аймағына айналдырды. Хорасан қалалары – Хират, Мешхед және Нишапур – әкімшілік және мәдени орталықтар ретінде дамып, әсіресе Хират қаласы парсы әдебиеті мен мәдениетінің гүлденген ошағына айналды. Әмір Темір мен оның ұрпақтары ғалымдар мен ақындарға қамқорлық жасап, ғылым мен өнердің өркендеуіне ерекше үлес қосты.

Бұл кезеңде Самарқанд пен Хорасанда сүнниттік ислам, әсіресе ханафи мәзһабы үстемдік құрды. Медреселерде Құран, хадис, фикһ, кәләм, мантиқ және философия пәндері жүйелі түрде оқытылды. Осындай интеллектуалдық ортада Сағдуддин ат-Тафтазани сияқты энциклопедиялық білім иелерінің қалыптасуына қолайлы жағдай туды.

Әмір Темір билікке келмей тұрып, Хорезмнің батыс бөлігі мен оған жақын аймақтар Алтын Орда мемлекетінің ықпалында болды. XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда Еуразия құрлығындағы ең қуатты мемлекеттердің бірі саналды. Ол Шығыс Еуропадан Арал теңізіне дейінгі кең аумақты қамтып, көптеген халықтар мен тайпаларды басқарды. Алтын Орда саяси, мәдени және экономикалық тұрғыдан ислам өркениетінің дамуына елеулі үлес қосты.

Сағдуддин ат-Тафтазанидің ғылыми көзқарастары осындай интеллектуалдық ортада қалыптасты. Оның еңбектеріндегі логикалық талдау, дәлелдеу және таным мәселелері сол дәуірдегі ақыл мен діни білімнің арақатынасын түсіндіруге бағытталған ғылыми дәстүрмен тығыз байланысты болды. Сондықтан ғалымның мұрасын зерттеу оның өмір сүрген тарихи жағдайын ғана емес, сол кезеңдегі философиялық және теологиялық ойдың даму ерекшеліктерін де ескеруді қажет етеді.

Ат-Тафтазани 1390 жыл шамасында қайтыс болды деп есептеледі. Оның артында логика, кәләм, тіл білімі және басқа да ғылым салаларына қатысты мол ғылыми мұра қалды. Бұл мұра кейінгі ғасырларда медреселік білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып, исламдық рационалды ойлау дәстүрінің сабақтастығына ықпал етті.

XIV ғасырдағы Алтын Орда аймағының саяси-мәдени және интеллектуалдық жағдайы

XIV ғасырда Алтын Орда Еуразия кеңістігіндегі ірі саяси және мәдени орталықтардың бірі болды. Оның аумағы Шығыс Еуропадан Арал теңізіне дейінгі кеңістікті қамтып, Орта Азия, Хорезм, Кавказ және басқа да аймақтармен саяси әрі сауда байланыстарын дамытты. Бұл кезеңде мемлекетте түркілік және исламдық мәдени дәстүрлер өзара сабақтасып, қоғамдық және рухани өмірдің маңызды негізіне айналды.

Алтын Ордадағы исламдану үдерісі Берке ханның тұсында күшейіп, XIV ғасырдың басында Өзбек ханның билігі кезінде жаңа деңгейге көтерілді. Исламның мемлекеттік деңгейде орнығуы мешіттер мен медреселердің дамуына, діни білімнің таралуына және исламдық құқықтық-танымдық дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Осы кезеңде кәләм, фикһ, тәпсір және логика сияқты пәндер оқытылып, діни білімді жүйелеу мен түсіндіруде рационалды әдістердің маңызы артты. Алтын Орда қалаларында араб, парсы және түркі тілдеріндегі ғылыми және діни әдебиеттер таралды. Сарай-Берке, Қажы-Тархан және Үкек сияқты қалалар білім мен мәдени алмасудың маңызды орталықтарына айналды. Медреселердегі білім беру жүйесінде діни пәндермен қатар тіл білімі, логика және басқа да рационалды пәндердің оқытылуы исламдық интеллектуалдық дәстүрдің дамуына жағдай жасады.

Сопылық ағымдардың таралуы да аймақтың рухани өміріне елеулі ықпал етті. Ясауиһа және Кубрауиһа сияқты тариқаттар арқылы ислам құндылықтары түркі халықтарының дүниетанымына бейімделіп, діни білімнің әлеуметтік ортада кең таралуына ықпал етті. Осылайша діни таным тек медреселермен шектелмей, қоғамның әртүрлі әлеуметтік топтарының дүниетанымына әсер етті.

ХІІІ-ХІV ғасырларда Алтын Орда аса қуатты мемлекет ретінде танылды. Бұл кезде оның беделі артып, көрші елдермен байланысы нығайды, шаруашылығы мен мәдениеті өркендеді. Батый, Берке, Мөңке-Темір, Туда-Мөңке, Төле-Бұқа, Тоқты, Өзбек және Жәнібек хандар тұсында мемлекеттің саяси және әскери қуаты күшейді. Егер Жошы мен Батый Моңғолиядағы Ұлы ханға тәуелділігін белгілі бір дәрежеде мойындаған болса, Беркеден бастап Алтын Орда билеушілері өздерін толық дербес деп есептеді [4, 203 б.].

1341 жылы Өзбек ханның ұлы Жәнібек билікке келіп, мемлекеттің тұтастығын сақтауға тырысты. Алайда оның 1357 жылы қазасынан кейін тақ үшін күрес басталып, тарихта «Ұлы дүрбелең» (1359-1379) деп аталған 20 жылдық ішкі қақтығыстар кезеңі туды. Бұл уақытта тұрақты билік жүйесі күйреді, аймақтық бектер мен әмірлер өз биліктерін жариялады. Қырым, Астрахан, Ноғай және Сібір аймақтары дербестікке ұмтылды, сыртқы саясат әлсіреді, ал Ресей князьдіктері тәуелсіздікке жақындай түсті.

Тоқтамыс ханның (1380-1395) билігі кезінде Алтын Орда өз қуатын белгілі дәрежеде сақтап қалды. Ол Әмір Темірдің қолдауымен билікке келіп, Мәскеуге қарсы жорықтарымен тарихта ерекше із қалдырды. Алайда Тоқтамыстың Әмір Темірге қарсы соғысы мемлекеттің әлсіреуіне себеп болды. Әмір Темірдің 1389, 1391 және 1395 жылдардағы жорықтары нәтижесінде Сарай-Берке мен Сарай әл-Жәдид қалалары қирап, орталық билік әлсіреді. Соның салдарынан тәуелсіз ұлыстар мен хандықтар көбейіп, Алтын Орданың саяси құрылымы түбегейлі күйреді [5, 20-22 б.].

1-сурет. Алтын Орда шекаралары, 1389 жыл

Осы тарихи жағдайда Алтын Орда мен оған көршілес Хорасан және Мәуереннахр аймақтары арасындағы ғылыми-мәдени байланыстардың маңызы арта түсті. Исламдық білімнің, логикалық ойлаудың және кәләмдық пікірталастардың таралуы ортағасырлық мұсылман қоғамдарындағы рационалды танымның дамуына ықпал етті. Бұл интеллектуалдық орта Сағдуддин ат-Тафтазани өмір сүрген дәуірдегі ақыл, дәлел және діни таным мәселелерін түсінудің тарихи контекстін қалыптастырады.

Сондықтан XIV ғасырдағы Алтын Орда аймағының саяси-мәдени жағдайын ат-Тафтазанидің мұрасымен байланыстыра қарастырғанда, ең алдымен исламдық білім беру жүйесінің дамуы, логика мен кәләмның орны және діни танымның рационалды негіздерін қалыптастырған интеллектуалдық дәстүрлер назарға алынады.

Сағдуддин ат-Тафтазанидің өмір жолы және ғылыми қызметі

Сағдуддин Масғуд ибн Омар ибн Абдулла ат-Тафтазани (722–792/1322–1390) исламдық интеллектуалдық дәстүрдің көрнекті өкілдерінің бірі болды. Ол кәләм, мантық, араб тілі мен әдебиеті және фикһ салаларында еңбек етіп, әсіресе логикалық ойлау мен рационалды дәлелдеу әдістерінің діни білімді жүйелеудегі маңызын көрсетті. Оның ғылыми қызметі исламдық таным дәстүріндегі ақыл мен діни білімнің арақатынасын түсіндіруге бағытталған еңбектерімен ерекшеленеді.

1341 жылы ат-Тафтазани Үргенішке қоныс аударып, шәкірттерге білім берумен қатар, ғылыми еңбектер жазды. Осы кезеңде араб тілі мен шешендік өнеріне арналған «әл-Мутаууәл әлә ат-Талхис» еңбегін аяқтады. 1347 жылы Хиратқа барып, онда бірнеше жыл ғылыми ортада қызмет етті. Кейін Жәм қаласында логика ғылымына арналған «Шарх аш-Шәмсия» еңбегін аяқтады. Бұл шығарма оның логикалық талдау мен рационалды пайымдауға ерекше мән бергенін көрсетеді.

1355 жылы Ғиждиуан қаласында болған кезінде «әл-Мухтасар әлә ат-Талхис» еңбегін тәмамдады. Кейін Түркістан аймағындағы Гүлістанда «ат-Тәлуих әлә таузиһ ғавамиз ат-Танқих» атты еңбегін аяқтады. Аталған еңбектерінде ұғымдарды анықтау, дәлелдеу және логикалық жүйелеу мәселелеріне көңіл бөлінуі оның ғылыми әдісінің рационалды сипатын айқындайды.

1358 жылдан кейін ат-Тафтазани Хират пен Үргеніште ғылыми және ұстаздық қызметін жалғастырды. Үргеніштегі ұзақ кезеңде ол бірнеше маңызды еңбектер жазып, шәкірттер тәрбиеледі. 1367 жылы кәләм іліміне арналған «Шарх әл-Ақайд ән-Нәсәфия» еңбегін аяқтады. Бұл шығармада діни қағидаларды түсіндіруде рационалды дәлелдеу тәсілдері кеңінен қолданылып, ақыл мен діни білімнің өзара байланысы көрініс табады.

Кейін ат-Тафтазани Әмір Темірдің шақыруымен Самарқандқа қоныс аударды. Самарқанд сол кезеңдегі маңызды ғылыми және рухани орталықтардың бірі еді. Мұнда ғалым өзінің ғылыми қызметін жалғастырып, кәләм, логика және таным мәселелеріне қатысты еңбектерін дамытты. 1383 жылы оның кәләм

іліміне арналған «әл-Мақасид» еңбегі аяқталды. Бұл шығарма ат-Тафтазанидің рационалды дәлелдеу мен діни таным мәселелерін жүйелі түрде қарастырған маңызды еңбектерінің бірі болып саналады.

Ат-Тафтазанидің ғылыми мұрасы оның өмір сүрген ортасындағы логикалық және теологиялық пікірталастармен тығыз байланысты болды. Ол логиканы діни білімді жүйелеу мен рационалды негіздеудің маңызды құралы ретінде пайдаланып, ақыл мен уахидің арақатынасын исламдық интеллектуалдық дәстүр шеңберінде қарастырды. Осы тұрғыдан оның өмір жолы мен ғылыми қызметі рационалдылық пен діни танымның өзара байланысын зерттеуде маңызды тарихи-философиялық негіз болып табылады [6, 235 б.].

Әмір Темір мен Сағдуддин ат-Тафтазани арасындағы ғылыми-интеллектуалдық байланыс

Әмір Темірдің (1336–1405) Сағдуддин Масғуд ибн Омар ат-Тафтазаниге (722–792/1322–1390) көрсеткен құрметі туралы ортағасырлық деректерде мәліметтер кездеседі. Араб тарихшысы Ибн Арабшахтың «Ажаиб әл-Мақдур фи науиб Темур» еңбегінде Әмір Темірдің ғалымға деген ерекше құрметін көрсететін оқиға баяндалады [7, 19 б.]. Бұл дерек ат-Тафтазанидің сол кезеңдегі жоғары ғылыми беделін және оның билеуші ортасындағы интеллектуалдық мәртебесін көрсетеді.

Әмір Темірдің ат-Тафтазаниге құрметі оның ғалымды Самарқандқа шақыруынан да байқалады. Самарқанд сол кезеңде ғылыми пікірталастар мен білім алмасудың маңызды орталықтарының бірі болды. Мұнда ат-Тафтазани ғылыми қызметін жалғастырып, кәләм, логика және рационалды дәлелдеу мәселелеріне қатысты еңбектерін дамытты.

Ат-Тафтазанидің интеллектуалдық беделін көрсететін маңызды оқиғалардың бірі – Әмір Темір сарайында Саид Шариф әл-Жұржани (740–816/1339–1413) арасында өткен ғылыми пікірталас. Хижраның 791 жылы (1389 ж.) өткен бұл пікірталасқа Нұғмануддин әл-Хорезми төрелік еткен. Ғылыми талқылаудың негізгі мәселесі аз-Замахшаридің «әл-Кәшшаф» еңбегіндегі «Бақара» сүресінің 5-аятын түсіндіру барысында табиғи және тәмсили истиғараның, яғни метафоралық қолданыстың арақатынасына қатысты болды.

Бұл пікірталас ортағасырлық исламдық интеллектуалдық мәдениетте логика, тіл білімі және риториканың маңызды орын алғанын көрсетеді. Ғалымдардың өз пікірлерін дәлелдер арқылы қорғауы рационалды талдау мен аргументацияның діни мәтіндерді түсіндірудегі маңызын айқындайды. Осы тұрғыдан ат-Тафтазани мен әл-Жұржани арасындағы ғылыми пікірталас діни таным мен рационалды пайымдаудың өзара байланысын көрсететін маңызды мысал ретінде қарастырылады.

Ат-Тафтазанидің ғылыми беделі оның Әмір Темір дәуіріндегі интеллектуалдық ортада ерекше орын алғанын көрсетеді. Оның логика мен кәләм салаларындағы еңбектері діни мәселелерді рационалды негізде талдауға

және білімді жүйелеуге бағытталды. Ғалым 1390 жыл шамасында қайтыс болып, өз өсиеті бойынша Сарахс қаласында жерленген [8, 362 б.].

Осылайша, Әмір Темір мен ат-Тафтазани арасындағы байланыс тек билеуші мен ғалым арасындағы қарым-қатынас ретінде емес, сол дәуірдегі ғылыми пікірталас пен интеллектуалдық мәдениеттің көрінісі ретінде де бағалануы мүмкін. Ат-Тафтазанидің ғылыми мұрасы рационалдылық пен діни танымның арақатынасын зерттеуде маңызды тарихи-философиялық материал болып табылады.

Сағдуддин ат-Тафтазанидің ұстаздары мен шәкірттері

Сағдуддин ат-Тафтазани діни білімге бейім, ғұламалар әулетінен шыққан тұлға болды. Кейбір деректерде оның әкесі Омар ибн Абдулланың тақуа, діндар әрі ислам ғылымдарын терең меңгерген қазі болғаны айтылады. Отбасы шафиғи мәзһабын ұстанған, ал оның ата-бабалары да ілім жолында қызмет еткендігі баяндалады.

Ғалым діндар және зиялы ортада дүниеге келіп, жасынан-ақ Құран, араб тілі, хадис және фикһ негіздеріне ерекше қызығушылық танытқан. Үйіндегі ғылыми орта оның энциклопедиялық бағыттағы тұлға ретінде қалыптасуына негіз болды.

Ерте жастан Сағдуддин ат-Тафтазани туған ауылын тастап, Нәса қаласына келіп, алғашқы діни және тілдік білімді осы жерде алған. Ол мұнда жазу ережелерін, Құран ілімін меңгеріп, Құранды толық жаттап шығады. Оның алғашқы ұстаздарының есімдері нақты аталмағанымен, кейбір деректерде Нишапур, Тус және Самарқанд аймақтарындағы ғұламалармен байланыс орнатқаны айтылады.

Сағдуддин ат-Тафтазанидің басты ұстазы – шафиғи мәзһабының фақиһы әрі ашғари мектебінің көрнекті өкілі, әйгілі ғалым Азудуддин Абдурахман ибн Рукнуддин Ахмад ибн Абдулғаффар әл-Ижи аш-Ширази (680-756/1281-1355) болды. Ол шәкіртіне кәләм, мантық, усул және бәлаға ілімдерін үйретті. Бастапқыда Сағдуддиннің түсінігі мен қабілеті әлсіздеу көрінгенімен, оның еңбекқорлығы мен табандылығы ұстаздарының жоғары бағасына ие болды.

«Шажарат әз-Заһаб» еңбегінде келтірілген риуаят бойынша, жас Тафтазани Азудуддин әл-Ижидің сабағында ең әлсіз шәкірттердің бірі саналған. Алайда ол үздіксіз ізденіс пен еңбектің арқасында ерекше білім иесіне айналды. Бір әңгімеде Пайғамбардың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) оған рухани түрде дұға еткені және соның нәтижесінде оның зейіні ашылып, ғалымдық қабілеті артқаны баяндалады [9, 7 т., 219 б.; 10, 8 т., 548-549 б.]. Бұл оқиға ғалымның ілім жолындағы берекет пен Алланың ерекше нығметіне ие болғанын меңзейді.

Сонымен қатар ат-Тафтазани Күтбуддин Мұхаммад ибн Мұхаммад ар-Рази ат-Тахтани (694-766/1295-1365) секілді Дамаскіде білім алған танымал ғалымнан дәріс тыңдаған. Ол ұстазының еңбектеріне жиі сілтеме жасап, өз еңбектерінде пікір білдіріп отырған. Сондай-ақ ұстаздары қатарында Зияуддин Абдулла әл-

Қазуини (қ.б. 780/1378), Ахмад ибн Абдулахаб әл-Қуси (қ.б. 803/1401), Мауләна Бахауддин ас-Самарқанди әл-Ханафи, Насируддин ат-Тирмизи, Алауддин ас-Сығнақи, Бахауддин әл-Халуани сынды көрнекті ғалымдар болған [11, 547-549 б.].

Осы ұстаздарынан алған кең ауқымды білімнің нәтижесінде Сағдуддин ат-Тафтазани фикһ, логика, тәпсір, грамматика және шешендік өнер салаларында өзіндік ғылыми мектеп қалыптастырды.

Ат-Тафтазани өмір сүрген дәуірде Хорасан мен Мауарауннахр аймақтарында медресе жүйесі жоғары дамыған еді. Ол дәстүрлі Хорасан мектебіне тән «жаттау, дәлелдеу және түсіндірме (шарх–хашия)» әдісін қолдана отырып, ғылыми танымын жетілдірді. Ерекше қабілетінің арқасында ол жас кезінен-ақ күрделі мәтіндерге түсіндірме жазуға машықтанған.

Ат-Тафтазани өз білімін қалыптастыру барысында исламдық кәләм дәстүрімен қатар логикалық-философиялық мұрамен де танысты. Аристотель логикасының қағидалары, Ибн Сина мен әл-Фараби еңбектеріндегі рационалды талдау тәсілдері оның ғылыми әдісінің қалыптасуына әсер етті. Ол бұл мұраны исламдық теология тұрғысынан саралап, рационалды дәлелдеу әдістерін діни танымды түсіндіруде пайдаланды.

Ат-Тафтазани кейін өзі де көптеген шәкірттер тәрбиелеп, ғылыми дәстүрдің сабақтастығын қамтамасыз етті. Оның шәкірттері қатарында Хусамуддин әл-Хатиби, Хайдар ибн Ахмад ар-Руми әл-Ханафи, Алауддин Әли ибн Мұса ар-Руми әл-Ханафи, Мұхаммад ибн Атаулла ар-Рази, Алауддин Мұхаммад әл-Бұхари әл-Ханафи және басқа да ғалымдар болды [12, 15 б.].

Оның шәкірттері фикһ, кәләм, мантық және тіл білімі салаларында ғылыми қызмет атқарып, ат-Тафтазанидің рационалды талдау мен дәлелдеу дәстүрін кейінгі ұрпаққа жеткізді. Осы тұрғыдан ұстаздық және шәкірттік сабақтастық ат-Тафтазани мұрасындағы рационалдылық пен діни таным мәселелерінің исламдық интеллектуалдық дәстүрде одан әрі дамуына ықпал еткен маңызды фактор болды.

Сағдуддин ат-Тафтазанидің ғылыми-рухани мұрасы

Сағдуддин ат-Тафтазани ғылыми еңбектерін жас кезінен бастап жазып, исламдық білім беру дәстүрінде маңызды орын алған шығармалар қалдырды. Оның мұрасы кәләм, логика, фикһ, тіл білімі, риторика және тәпсір сияқты салаларды қамтиды. Ғалым еңбектерінің ерекшелігі – діни мәселелерді түсіндіруде логикалық талдау мен рационалды дәлелдеу әдістерін жүйелі түрде қолдануы. Осы тұрғыдан оның шығармалары рационалдылық пен діни танымның арақатынасын зерттеу үшін маңызды дереккөз болып табылады.

1) «Әт-Тәлуих фи кашфи хакаиқ ат-Таузих»

Бұл еңбек ислам құқық теориясына арналғанымен, онда ұғымдарды анықтау, дәлелдерді жүйелеу және пікірлерді логикалық талдау мәселелері маңызды орын алады. Автор құқықтық және діни білімді жүйелеуде рационалды әдістерді қолдана отырып, танымның дәлелдік негіздеріне назар аударады. Еңбек

кейінгі медреселерде кеңінен оқытылып, оған көптеген ғалымдар тарапынан түсіндірмелер мен хашиялар жазылды.

2) «Шарх әл-Ақайд ән-Нәсәфия»

Ат-Тафтазанидің ең белгілі еңбектерінің бірі – Әбу Хафс ән-Нәсәфидің ақидаға арналған мәтініне жазылған түсіндірме. Еңбекте Алланың болмысы, сипаттары, әлемнің жаратылысы, адам әрекеті, білім және ақиқат мәселелері қарастырылады. Таным мәселесінде ақылдың орнына ерекше көңіл бөлініп, рационалды дәлелдер діни қағидаларды түсіндірудің маңызды құралы ретінде пайдаланылады.

Бұл шығармада әртүрлі теологиялық бағыттардың көзқарастары салыстырылып, олардың тұжырымдары дәлелдік тұрғыдан талданады. Осы ерекшелігі «Шарх әл-Ақайд ән-Нәсәфияны» ат-Тафтазанидің діни таным мен рационалды ойлау мәселелеріндегі ұстанымдарын зерттеуге маңызды еңбек етеді.

3) «әл-Мутауал фи ма‘ани әл-байан»

«Әл-Мутауал» араб риторикасы мен тілдік танымға арналған еңбек болып табылады. Мұнда тілдік мағыналарды талдау, ойды дәл жеткізу және ұғымдардың өзара байланысын анықтау мәселелері қарастырылады. Риторикалық білімнің логикалық құрылыммен байланысы ат-Тафтазанидің тіл мен ойлау арасындағы қатынасты жүйелі түрде қарастырғанын көрсетеді.

4) «әл-Мухтасар»

Бұл еңбек «әл-Мутауалдың» ықшамдалған нұсқасы болып саналады. Онда негізгі теориялық мәселелер қысқа әрі жүйелі түрде берілген. Еңбектің медреселік білім беру жүйесінде кең қолданылуы ат-Тафтазанидің күрделі ғылыми мәселелерді жүйелеп, оқу үдерісіне бейімдей алғанын көрсетеді.

5) «Шарху т-Тасриф»

Араб тілінің морфологиясына арналған бұл еңбек тілдік құрылым мен грамматикалық категорияларды талдауға бағытталған. Ат-Тафтазанидің бұл еңбекті он алты жасында аяқтауы оның жас кезінен-ақ ғылыми талдау мен жүйелеу қабілетінің жоғары болғанын көрсетеді [13, 361 б.].

6) «әл-Мақасид» және «Шарх әл-Мақасид»

«Әл-Мақасид» – ат-Тафтазанидің кәләм саласындағы ең маңызды еңбектерінің бірі. Онда исламдық теологияның негізгі мәселелері жүйелі түрде қарастырылып, діни тұжырымдарды рационалды дәлелдеу тәсілдеріне ерекше мән беріледі. Автор философиялық және логикалық терминдерді пайдалана отырып, болмыс, білім, ақиқат, Құдай және адам мәселелерін талдайды.

«Шарх әл-Мақасид» осы мәселелерді кеңірек түсіндіруге арналған. Екі еңбек те кейінгі кәләм дәстүрінің дамуына елеулі ықпал етіп, мұсылмандық интеллектуалдық ортада ұзақ уақыт бойы негізгі оқу мәтіндерінің қатарында болды.

7) «Танзиб ул-мантиқ уәл-кәләм»

Бұл еңбек логика мен кәләмның өзара байланысын көрсететін маңызды шығармалардың бірі. Оның мазмұны рационалды ойлау әдістері мен теологиялық мәселелерді жүйелеудің арақатынасын түсіндіруге мүмкіндік береді. Логиканың

діни пайымдауда қолданылуы ат-Тафтазанидің рационалдылықты діни танымнан бөлек қарастырмағанын көрсетеді.

8) «Хашия ‘ала шарх Мұхтасар Минһаж әл-усул уәл-амал»

Еңбек ислам құқық теориясындағы әдіснамалық мәселелерге арналған. Онда дәлел, ұғым және құқықтық тұжырымдарды негіздеу мәселелері талданады. Бұл шығарма ат-Тафтазанидің діни білімді жүйелеуде логикалық және рационалды әдістерді пайдаланғанын көрсететін еңбектердің бірі болып табылады.

9) «Шарх аш-Шамсия фи-л-мантик»

Логикаға арналған бұл еңбек ат-Тафтазанидің рационалды таным мәселесіне қосқан үлесін анықтауда ерекше маңызды. Мұнда ұғымдарды қалыптастыру, пайымдау және логикалық талдау мәселелері қарастырылады. Логика адамның дұрыс ойлауына және дәлелді білім қалыптастыруына мүмкіндік беретін негізгі құрал ретінде танылады.

Ат-Тафтазанидің бұлардан басқа «Хашия ‘ала әл-Кәшшаф», «Шарх Талхис әл-Жәми’ әл-кабир», «Мифтах әл-фиqh», «әл-Иршад», «Шарх Мифтах әл-улум» және басқа да еңбектері бар [14, 141–143 б.]. Оның шығармаларының кең таралуы мен кейінгі ғалымдардың оларға көптеген шархтар мен хашиялар жазуы ат-Тафтазани ғылыми мұрасының ықпалын көрсетеді.

Жалпы алғанда, Сағдуддин ат-Тафтазанидің ғылыми мұрасы рационалды ойлау мен діни танымның өзара байланысын түсіндіру тұрғысынан маңызды. Ол логиканы діни білімге қарсы қоймай, керісінше діни қағидаларды түсіндіру, жүйелеу және дәлелдеудің әдіснамалық құралы ретінде пайдаланды. Сондықтан оның еңбектері ортағасырлық исламдық эпистемологиядағы ақыл, дәлел, білім және ақиқат мәселелерін зерттеуде маңызды философиялық негіз болып саналады.

Қорытынды

Сағдуддин ат-Тафтазанидің ғылыми мұрасы – ортағасырлық ислам ойындағы рационалдылық пен діни танымның өзара байланысын көрсететін маңызды интеллектуалдық құбылыс. Ол логика, кәләм, фиqh, тіл білімі және риторика салаларын өзара байланыстыра отырып, діни мәселелерді жүйелі түрде түсіндіруге және дәлелдеуге ұмтылды. Оның еңбектерінде ақыл, дәлел, білім және сенім мәселелері біртұтас танымдық жүйе ретінде қарастырылды.

Ат-Тафтазанидің шығармашылығында ақыл мен уахи бір-біріне қарама-қарсы қойылмай, діни ақиқатты түсіндірудің өзара толықтырушы құралдары ретінде қарастырылады. Логикалық талдау мен рационалды дәлелдеу оның кәләмдық тұжырымдарын негіздеудің маңызды әдісіне айналды. Осы ерекшелік ғалым мұрасын ортағасырлық ислам философиясы мен эпистемологиясы тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік береді.

Ғалымның еңбектерінің бірнеше ғасыр бойы медреселерде кеңінен оқытылуы оның қалыптастырған ғылыми-әдіснамалық дәстүрінің тұрақтылығын көрсетеді. Оның шарх және хашия жазу дәстүрі арқылы күрделі теориялық

мәселелерді түсіндіруі білімді жүйелеу мен ғылыми пікірталас мәдениетінің дамуына ықпал етті.

Қорытайтқанда, Сағдуддин ат-Тафтазанидің мұрасы рационалды қойлаумен діни танымның үйлесімін зерттеуде маңызды философиялық-эпистемологиялық негіз болып табылады. Оның ақыл, дәлел және білім мәселелеріне қатысты көзқарастары ортағасырлық мұсылмандық интеллектуалдық дәстүрдің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан ат-Тафтазани мұрасын философиялық тұрғыдан зерттеу ислам ойындағы рационалды танымның қалыптасуы мен дамуын тереңірек ашуға маңызды үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нувайхиз, Ғадил. Муғжәм әл-мұфассирин. Бейрут: Марказ тафсир лид-дирасат әл-Құр’ания, 1984 (1988). – 1024 б.
- 2 Мухаммад Юсуф, Мухаммад Содик. Самарқанднинг сара уламолари. – Ташкент: Hilol Nashr, 2019 (2014). – 112 б.
- 3 Палванов У. The Light of islam. – 4-сан, 2019.
- 4 Қани М. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын баспасы, 1993. – 400 б.
- 5 Қуандық Е.С. Қазақ елінің тарихы. – Алматы: Дәуір баспасы, 2013. – 592 б.
- 6 Ислам: Энциклопедический словарь. – Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 б.
- 7 Мухаммад Юсуф, Мухаммад Содик. Самарқанднинг сара уламолари. – Ташкент: Hilol Nashr, 2019 (2014). – 112 б.
- 8 Аш-Шаукани, Мухаммад. Әл-бәдр ат-талиғ би махасин мин бағд әл-қарн ас сабиғ. – әл-мәктаба аш-шамилә, 2021. – 393 б.
- 9 Әз-Зирикли, Хайруддин. Әл-Ағләм. Бейрут: Дар әл илм лил-мәлаин, 2002. – VII, 352 б.
- 10 Әл-Ақрий әд-Димашки, Шаһабуддин Әбул Фәлах. Шазарат аз-заһаб фи ахбар мән заһаб. – Бейрут: Дар ибн Касир, 1992. – 656 б.
- 11 Әл-Ақрий әд-Димашки, Шаһабуддин Әбул Фәлах. Шазарат аз-заһаб фи ахбар мән заһаб. – Бейрут: Дар ибн Касир, 1992. – 656 б.
- 12 Ат-Тафтазани, Сағдуддин. Шарху әл-ақайд ан-Насафия. Абдуссалам ибн Абдулһади Шәннардың түсініктемесі. – Бейрут: Дарул Бәйрути, 2007. – 214 б.
- 13 Аш-Шаукани, Мухаммад. Әл-бәдр ат-талиғ би махасин мин бағд әл-қарн ас сабиғ. – әл-мәктаба аш-шамилә, 2021. – 393 б.
- 14 Өзел Ахмет. Ханафи мәзһабының фикһ ғұламалары және өзге де мәзһабтардың әйгілі тұлғалары (қазақша аудармасы). – Алматы: Түркия Диянет қоры, 2024. – 560 б.

Transliteration

- 1 Nuvaykhiz, Gadil. Muzham al-mufassirin. Beirut: Markaz tafsir lid-dirasat al-Kuraniya, 1984 (1988). – 1024 b.
- 2 Muhammad Yusuf, Muhammad Sodiq. Samarkandning Sara Ulamolari. – Tashkent: Hilol Nashr, 2019 (2014). – 112 b.
- 3 Palvanov U. The Light of islam. – 4-san, 2019.
- 4 Kani M. Kazakhtyn kone tarihy. – Almaty: Zhalyn Baspasy, 1993. – 400 b.
- 5 Kuandyk E.S. Kazak elinin tarikh. – Almaty: Dauir Baspasy, 2013. – 592 b.

6 Islam: Encyclopedic Dictionary. – Moscow: Science. Main Editorial Board of Oriental Literature, 1991. – 315 b.

7 Muhammad Yusuf, Muhammad Sodiq. Samarkandning Sara Ulamolari. – Tashkent: Hilol Nashr, 2019 (2014). – 112 b.

8 Ash-Shaukani, Muhammad. Al-badr at-talig bi makhasin min bagd al-karn as sabig. – Al-maktaba ash-shamilā, 2021. – 393 b.

9 Az-Zirikli, Khairuddin. Al-Aglam. Beirut: Dar al ilm lil-malain, 2002. – VII, 352 b.

10 Al-Akriy Ad-Dimashki, Shahabuddin Abul Falah. Shazarat az-zahab fi akhbar man zhab. – Beirut: Dar ibn Kathir, 1992. – 656 b.

11 Al-Akriy Ad-Dimashki, Shahabuddin Abul Falah. Shazarat az-zahab fi akhbar man zhab. – Beirut: Dar ibn Kathir, 1992. – 656 b.

12 At-Taftazani, Saghduddin. Sharhu al-aqid al-Nasafia. Abdussalam ibn Abdulhadi Shannardyn tusiniktemesi. – Beirut: Darul Bayruti, 2007. – 214 b.

13 Ash-Shaukani, Muhammad. Al-badr at-talig bi makhasin min bagd al-karn as sabig. – Al-maktaba ash-shamilā, 2021. – 393 b.

14 Ozel Akhmet. Hanafi mazhabynyn fiqh ғылмалары zhәне өзге de мәzhabtardyn әigili tulgalary (Kazakh audarmasy). – Almaty: Turkiya Diyanet kory, 2024. – 560 b.

Х.Т. Аманкулов, Н.Т. Утпинов, Н.Е. Кайрбеков

Рациональность и религиозное познание: философско-эпистемологический анализ наследия Са'д ад-Дина ат-Тафтазани

Аннотация. В статье рассматривается философско-эпистемологическое наследие выдающегося мусульманского мыслителя, ученого и теолога XIV века Са'д ад-Дина ат-Тафтазани. Основная цель исследования заключается в философском анализе соотношения рациональности и религиозного познания в трудах мыслителя, роли разума в процессе познания, а также способов рационального обоснования религиозного знания.

В статье уделяется внимание историко-культурной среде, в которой жил ат-Тафтазани, и интеллектуальным традициям, оказавшим влияние на формирование его научных взглядов. Особое внимание уделяется соотношению разума и откровения, рационального доказательства и религиозной веры в традициях исламской философии и калама. Значение, придаваемое мыслителем логике, теории доказательства и рациональному анализу понятий, рассматривается как одна из ключевых особенностей его эпистемологической концепции. В ходе исследования анализируются положения, касающиеся познания, истины, доказательства, разума и религиозного знания, содержащиеся в трудах Са'д ад-Дина ат-Тафтазани, в частности в произведениях «Шарх аль-Акаид», «ат-Талвих», «аль-Мутававаль» и других сочинениях. Установлено, что в воззрениях мыслителя рациональное познание выступает не как средство отрицания религиозной истины, а как важный метод ее осмысления, обоснования и систематизации. Кроме того, в статье рассматривается влияние рационального метода ат-Тафтазани на развитие исламской теологической мысли и его место в последующей интеллектуальной традиции. Посредством исследования взаимосвязи разума и религиозного познания раскрываются особенности философско-эпистемологических установок мыслителя. Наследие Са'д ад-Дина ат-Тафтазани оценивается как одна из важных теоретических основ для изучения проблем рациональности и религиозного познания в контексте современной философии, исламоведения и философии религии. Результаты исследования позволяют углубить понимание особенностей рационального

познания в средневековой исламской мысли, роли разума в формировании религиозного знания, а также взаимосвязи философского рассуждения и теологического познания.

Ключевые слова: Са‘д ад-Дин ат-Тафтазани, рациональность, религиозное познание, эпистемология, философия, разум, религиозное знание.

Kh.T. Amankulov, N.T. Utpinov, N.E. Kairbekov
Rationality and Religious Cognition: A Philosophical and Epistemological Analysis of the Legacy of Sa‘d al-Din al-Taftazani

Abstract. The article examines the philosophical and epistemological legacy of Sa‘d al-Din al-Taftazani, an outstanding Muslim thinker, scholar, and theologian who lived in the fourteenth century. The main objective of the study is to provide a philosophical analysis of the relationship between rationality and religious cognition in the works of the thinker, the role of reason in the process of cognition, and the methods of rationally substantiating religious knowledge.

The article focuses on the historical and cultural environment in which al-Taftazani lived, as well as on the intellectual traditions that influenced the formation of his scholarly views. Particular attention is given to the relationship between reason and revelation, rational argumentation and religious faith within the traditions of Islamic philosophy and kalam. The importance that the thinker attached to logic, the theory of demonstration, and the rational analysis of concepts is examined as one of the key aspects of his epistemological thought. The study analyzes al-Taftazani’s views on cognition, truth, proof, reason, and religious knowledge as presented in his works, particularly Sharh al-‘Aqa’id, al-Talwih, al-Mutawwal, and other writings. It is demonstrated that, in the thinker’s conception, rational cognition does not serve as a means of rejecting religious truth; rather, it functions as an important method for interpreting, substantiating, and systematizing it. Furthermore, the article examines the influence of al-Taftazani’s rational method on the development of Islamic theological thought and his place within the subsequent intellectual tradition. By exploring the interrelationship between reason and religious cognition, the study reveals the distinctive features of the thinker’s philosophical and epistemological position. The legacy of Sa‘d al-Din al-Taftazani is regarded as an important theoretical foundation for the study of rationality and religious cognition within the fields of contemporary philosophy, Islamic studies, and the philosophy of religion. The findings of the study contribute to a deeper understanding of the specific features of rational cognition in medieval Islamic thought, the role of reason in the formation of religious knowledge, and the interrelationship between philosophical reasoning and theological cognition.

Keywords: Sa‘d al-Din al-Taftazani, rationality, religious cognition, epistemology, philosophy, reason, religious knowledge.

Авторлардың үлесі. Аманкулов Х.Т., Утпинов Н.Т., Кайрбеков Н.Е. зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мақаланың мәтінін дайындауға және оны жариялауға рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

Келін түсті 08.08.2026
Қабылданды 14.09.2026